

Wat is het nut van werken?

1. Inleiding

Het sociaal-economisch beleid is in Nederland in het laatste decennium van deze eeuw gedomineerd door één doelstelling: werk, werk en nog eens werk. De welbekende leuze van het eerste kabinet-Kok zou men met enig recht *de* slogan van de jaren negentig kunnen noemen. Het fundament hiervoor werd in 1990 gelegd in het rapport *Een werkend perspectief* van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. In dit rapport gaf de Raad een zestal overwegingen waarom 'een verhoging van de arbeidsparticipatie gedurende de jaren '90 opportuun is' (WRR 1990, 7). In essentie kunnen deze overwegingen worden teruggevoerd op drie belangrijke functies die aan betaalde arbeid worden toegeschreven:

1. Betaalde arbeid is de belangrijkste bron van welvaart en vormt daarmee het economische draagvlak voor de financiering van de verzorgingsstaat.
2. Werk is een van de belangrijkste verdelingsmechanismen in onze samenleving en is het instrument bij uitstrek om armoede te bestrijden en sociale ongelijkheid te verminderen.
3. Werk is van groot belang voor het welbevinden van het individu: het is de belangrijkste bron van inkomen, draagt bij aan sociale integratie en maatschappelijke participatie, biedt ontplooiingsmogelijkheden en levert politieke en maatschappelijke invloed op.

Gezien de brede politieke en maatschappelijke steun waarop het participatiestreven in de jaren negentig kan rekenen, lijkt het belang van betaald werk nauwelijks omstreden te zijn. Tegelijkertijd kan men echter vaststellen dat er steeds meer aandacht komt voor de negatieve aspecten van werken in de moderne 'postindustriële' samenleving. De kranten staan vol met artikelen over werkdruk, stress en het *burn-out* syndroom en in de boekwinkels zijn hele planken gevuld met 'zelfhulp'-boeken over hoe men zich staande kan houden in de stress-maatschappij. Blijkbaar komt de maatschappelijke wenselijkheid van een hogere arbeidsparticipatie toch niet geheel overeen met de ervaring van alledag. Toch blijft, ondanks alle gesteun en geklaag over het werk, een ding overeind staan: beter rot werk dan helemaal geen werk. Kortom, aan het eind van de jaren negentig heerst

er enige verwarring over de bijdrage van betaald werk aan het menselijke welzijn of geluk.

In dit artikel wordt gepoogd wat meer inzicht te verschaffen in de effecten van werken en niet-werken op het individuele welbevinden. Het gaat daarbij dus om de derde van de drie hierboven genoemde functies van arbeid.¹ Kort gezegd wordt een antwoord gezocht op de vraag wat voor het individu het nut van werken is. 'Nut' wordt hier, in navolging van de utilitaristen, in ruime zin opgevat: het is een verzamelnaam voor dingen die in het dagelijks leven meestal worden aangeduid als welzijn, welbevinden, tevredenheid of geluk.

In de volgende paragraaf wordt, op basis van een zeer beknopt theoretisch overzicht, een aantal hypothesen over het nut van werken geformuleerd. De rest van het artikel is gewijd aan een empirische toetsing van deze hypothesen. Na een korte beschrijving van het gebruikte databestand, wordt aangegeven hoe indicatoren voor het 'nut' of welbevinden en voor de kwaliteit van het werk zijn geconstrueerd. De empirische analyse begint met een globale vergelijking van het nut van werkenden en van niet-werkenden. Vervolgens wordt onderzocht in hoeverre er verschillen bestaan tussen de werkenden onderling en tussen de niet-werkenden onderling. Daarna wordt nagegaan welke kenmerken van het werk het nut ervan bepalen. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar het belang van het inkomen en de vraag in hoeverre onbetaalde arbeid een substituuut is voor betaald werk. In de daaropvolgende paragraaf wordt nagegaan hoe het nut van werken varieert met het geslacht en de levensfase. Het artikel wordt afgesloten met de belangrijkste conclusies en een poging hiervoor een theoretische verklaring te vinden.

2. Het nut van werken in theorie: enkele hypothesen

Vanuit theoretisch oogpunt is het geenszins vanzelfsprekend dat betaald werk louter positieve eigenschappen zou hebben. Een zeer beknopt overzicht van verschillende theoretische benaderingen kan dit illustreren. In de visie van de meeste (neoklassieke) *economen* heeft werk alleen nut voor zover het inkomen oplevert. Het werk zelf (d.w.z. de intrinsieke aspecten van het werk) is voor economen nutteloos of wordt zelfs gekenmerkt door 'dis-nut' (negatief nut): mensen willen alleen werken voor zover het loon voldoende compensatie biedt voor het verlies aan vrije tijd en de onaantrekkelijke omstandigheden waaronder het werk wordt verricht. Voor wie werkt, is het saldo van het nut dat men aan het arbeidsinkomen ontleent en het dis-nut van het werk zelf groter dan het nut dat een

werkloosheidsuitkering oplevert. Voor onvrijwillig werklozen geldt hetzelfde, maar voor personen die vrijwillig niet werken (zoals huisvrouwen) is het nutsaldo van werken juist kleiner dan het nut van niet (betaald) werken.

In tegenstelling tot economen benadrukken *sociaal-psychologen* juist vaak de positieve intrinsieke aspecten van het werk. Maslow (1954), Herzberg (1966) en Csikszentmihayli (1990) wijzen alle op de mogelijkheden die werk kan bieden voor ontplooiing van de persoonlijkheid, zelfrealisatie en zelfrespect. Bij Maslow kan dat resulteren in piekervaringen, bij Csikszentmihayli in *flow*. Hoewel de realisatie van deze mogelijkheden mede wordt bepaald door de aard van het werk, speelt de individuele persoonlijkheid volgens de meeste psychologen hierbij een grotere rol. Zo stelt Csikszentmihayli dat ook geestdodend werk aan de lopende band voor wie de 'juiste' instelling heeft *flow*-ervaringen kan opleveren.

Sociologen richten vaak de aandacht op de sociale contacten die werk oplevert en het belang daarvan voor sociale integratie. Voor Durkheim (1893) was arbeid *het* integratiemechanisme bij uitstek in de moderne industriële samenleving. In navolging hiervan waren de sociologen van de *human relations* school ervan overtuigd dat de tevredenheid van werknemers met hun werk - en daardoor ook hun productiviteit - vooral wordt bepaald door de relaties met hun directe collega's en superieuren. De kwaliteit van het werk doet er in deze opvatting niet veel toe.

In een andere sociologische traditie wordt daar geheel anders over gedacht. Geïnspireerd door Marx betoogden Blauner (1964) en Braverman (1974) dat werk voor de meeste werkenden een bron van vervreemding is. Terwijl Blauner nog meende dat werk in de toekomst steeds minder vervreemdend zou worden, stelde Braverman juist dat, onder de invloed van de technologische ontwikkeling en Tayloristische organisatieprincipes, ook in de hogere functies steeds meer sprake zou zijn van vervreemding. Latere onderzoekers in deze traditie kwamen tot genuanceerder conclusies. Kern en Schumann (1986) poneerden de stelling dat er sprake is van polarisatie: de kwaliteit van hogere functies verbetert, terwijl die van lagere functies verslechtert. Steijn en De Witte (1992, 1993) formuleerden de interne-differentiatiehypothese: onder invloed van nieuwe technologieën wordt het werk weliswaar complexer en daardoor inhoudelijk aantrekkelijker, maar tegelijkertijd neemt de autonomie van de werknemer af.

De grote divergentie in theoretische visies op het nut van werken is aanleiding om hier een aantal hypothesen te formuleren die elkaar deels aanvullen, deels haaks op elkaar staan. Toetsing van deze hypothesen kan

aldus wat meer inzicht verschaffen in de plausibiliteit van de verschillende theoretische benaderingen.

De zeer positieve beoordeling van betaalde arbeid in het WRR-rapport *Een werkend perspectief*, die min of meer de consensus van de jaren negentig vormt, is in overeenstemming met de belangrijke sociologische traditie in de lijn van Durkheim. Deze geeft aanleiding tot de volgende hypothese:

Hypothese 1: Het nut van werkenden is hoger dan van niet-werkenden.

In de neoklassieke economische theorie worden de niet-werkenden onderscheiden in diegenen die onvrijwillig niet werken, zoals werklozen en arbeidsongeschikten, en diegenen die vrijwillig van betaald werk afzien, zoals huisvrouwen, studerende en (vervroegd) gepensioneerden. Het zijn alleen de onvrijwillig niet-werkenden die in ongunstige zin verschillen van de werkenden:

Hypothese 2: Het nut van werkenden en vrijwillig niet-werkenden is hoger dan van onvrijwillig niet-werkenden.

Verschillende theoretische stromingen benadrukken uiteenlopende aspecten van het werk die ten grondslag liggen aan het verschil in nut tussen werkenden en (onvrijwillig) niet-werkenden. Op grond hiervan kunnen vier alternatieve hypothesen worden geformuleerd:

Hypothese 3a: Het nut van werken is gelegen in het inkomen.

Hypothese 3b: Het nut van werken is gelegen in de arbeidsinhoud, maar wordt bovenal bepaald door de persoonlijke instelling.

Hypothese 3c: Het nut van werken is gelegen in de mogelijkheid die het biedt tot sociale interactie en integratie in de samenleving.

Hypothese 3d: Het nut van werken hangt af van de aard van het werk, in het bijzonder de arbeidsinhoud en arbeidsomstandigheden.

Hypothese 3a vloeit voort uit de neoklassieke economische theorie, hypothese 3b uit de sociaal-psychologische motivatietheorie, hypothese 3c uit de *human relations* school en hypothese 3d uit de Marxistisch geïnspireerde sociologische benadering.

Als over werk wordt gesproken gaat het in het huidige maatschappelijke discours vrijwel altijd over betaald werk, al wordt dit niet altijd expliciet uitgesproken. Redenerend vanuit de neoklassieke economische theorie

spreekt dit vanzelf. Werk verkrijgt zijn nut immers dankzij het inkomen dat het oplevert, zodat onbetaalde arbeid, bijvoorbeeld in de vorm van vrijwilligerswerk of huishoudelijk werk, geen compensatie kan bieden voor het (onvrijwillige) gemis aan betaald werk:

Hypothese 4a: Onbetaalde arbeid biedt geen compensatie voor het nutsverlies door onvrijwillige werkloosheid.

In de andere theoretische benaderingen is dit echter geenszins vanzelfsprekend. Als het nut van werk niet in de eerste plaats wordt bepaald door het inkomen dat het oplevert, is het denkbaar dat onbetaalde arbeid evenveel bijdraagt aan het individuele nut als betaalde arbeid. Dit leidt tot een alternatieve hypothese, die haaks staat op de vorige:

Hypothese 4b: Onbetaalde arbeid kan in beginsel compensatie bieden voor het nutsverlies door onvrijwillige werkloosheid.

In theoretische beschouwingen over het nut van werken wordt zelden expliciet onderscheid gemaakt tussen verschillende bevolkingscategorieën. Feitelijk hebben de genoemde theorieën echter vooral, zo niet uitsluitend, betrekking op mannelijke werknemers die voor een gezin de kost (moeten) verdienen. Voor (gehuwde) vrouwen wordt betaald werk doorgaans, al dan niet stilzwijgend, van veel minder belang geacht. Aan de jongste en oudste leeftijdscategorieën in de potentiële beroepsbevolking, die ofwel nog niet tot de arbeidsmarkt zijn toegetreden (studerenden), ofwel de arbeidsmarkt al verlaten hebben (gepensioneerden) wordt meestal evenmin veel aandacht besteed. Het ligt echter voor de hand dat ook voor hen werken een geheel andere betekenis heeft dan voor de traditionele mannelijke kostwinner. Dit geeft aanleiding tot de laatste hypothese die in dit artikel zal worden getoetst:

Hypothese 5: Het nut van werken hangt af van het geslacht en de levensfase; het belang van werk is het grootst voor mannelijke kostwinners met kinderen en het kleinst voor gehuwde vrouwen, studerende en (vervroegd) gepensioneerden.

3. Data en gebruikte indicatoren

De hypothesen over het nut van werken worden in dit artikel getoetst door middel van een analyse van het survey *Leefsituatieonderzoek werkenden*.

werklozen en arbeidsongeschikten (LWW'95). Dit is een enquête die in het voorjaar van 1995 in opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) werd gehouden onder een gestratificeerde steekproef van 2251 personen tussen 15 en 64 jaar. Door middel van de stratificatie werd gewaarborgd dat groepen met verschillende arbeidsmarktposities (werkend, werkloos, arbeidsongeschikt, werkzaam in eigen huishouden) elk voldoende in de steekproef vertegenwoordigd zijn. De enquête bestond uit een uitgebreide vragenlijst waarin zowel objectieve kenmerken van de respondenten en hun arbeidsmarktpositie, als de subjectieve beleving van die arbeidsmarktpositie en hun opvattingen, wensen en voorkeuren over een aantal zaken aan de orde kwamen. Dit maakt het mogelijk om zowel 'objectieve' als meer 'subjectieve' gevolgen van het al dan niet werken te onderzoeken. Vanwege de leeftijdsgrenzen van de steekproef blijven jongeren onder 15 jaar en ouderen van 65 jaar in dit onderzoek buiten beschouwing. (Zie Hoff & Jehoel-Gijsbers, 1998, voor een nadere toelichting op de enquête.)

Hoewel in het korte theoretische overzicht in paragraaf 2 steeds over 'nut' in algemene zin werd gesproken, is het bij een empirische analyse belangrijk onderscheid te maken tussen twee verschillende interpretaties van het begrip nut. Aan 'nut' kan men in de eerste plaats een objectieve betekenis toekennen. Het is dan een indicator voor de min of meer objectieve kenmerken van de leefsituatie van een persoon waarvan algemeen wordt aangenomen dat zij bijdragen aan diens welzijn of welbevinden. Voor iedere persoon wordt het nut dan op basis van dezelfde criteria vastgesteld. Dit heeft het grote voordeel van onderlinge vergelijkbaarheid, maar het nadeel dat niet vaststaat hoe individuele personen zelf hun leefsituatie ervaren. Als alternatief hiervoor kan men, in de tweede plaats, aan nut ook een subjectieve betekenis geven. Het gaat dan om de beleving en waardering van de leefsituatie door de persoon in kwestie zelf. Tegenover het voordeel dat men meet wat mensen zelf ervaren, staat het nadeel dat verschillende personen geheel verschillende criteria kunnen hanteren voor de beoordeling van hun leefsituatie, zodat de vergelijkbaarheid tussen personen twijfelachtig is. Vanwege de voor- en nadelen van beide nutsinterpretaties worden in de navolgende empirische analyse zowel een objectieve als een subjectieve indicator voor het nut gebruikt.

De objectieve nutsindicator is afgeleid van de leefsituatie-index die het Sociaal en Cultureel Planbureau hanteert bij het 'monitoren' van de ontwikkeling van de leefsituatie van de Nederlandse bevolking (SCP 1998). In dit onderzoek omvat deze indicator de volgende variabelen (met tussen haakjes een korte aanduiding van de items waarop deze variabelen betrekking hebben):

1. netto maandinkomen;
2. gezondheid (het oordeel over de eigen gezondheid in het algemeen; de mate waarin men zich door zijn/haar gezondheid belemmerd voelt in het dagelijkse doen en laten; de tevredenheid met de gezondheid);
3. stress (de VOEG-score²);
4. sociaal isolement (de UCLA-schaal³);
5. maatschappelijke betrokkenheid (lidmaatschap van een vakbond; belangstelling voor politiek; opkomst bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen);
6. vrijetijdsactiviteiten (lid van een vereniging; hobby's; frequentie van uitgaan);
7. maatschappelijke participatie (vrijwilligerswerk; bezoek aan godsdienstige bijeenkomsten).

Het gebruik van de eerste drie variabelen als indicatoren voor het objectieve nut, spreekt waarschijnlijk voor zich. De variabelen 4 tot en met 7 behoeven enige toelichting. Deze zijn geïnspireerd door sociologische benaderingen waarin sterk de nadruk wordt gelegd op het belang van arbeid voor maatschappelijke participatie en sociale integratie. Hoewel men erover kan twisten of variabelen als maatschappelijke betrokkenheid en maatschappelijke participatie direct van invloed zijn op het individuele welbevinden, kunnen zij fungeren als indicatoren voor de integratieve functie van arbeid.

Alle zeven variabelen zijn omgezet in gestandaardiseerde variabelen met een gemiddelde van nul en een standaarddeviatie van één. Bij de variabelen 'stress' en 'sociaal isolement' is het teken omgedraaid, zodat een positieve waarde als een gunstige score kan worden geïnterpreteerd: een hoge (positieve) score duidt dus op weinig stress respectievelijk geen sociaal isolement. Het gemiddelde van de waarde van elk van de zeven variabelen levert een score op voor een samenvattende of overkoepelende 'objectieve' indicator voor het nut of welbevinden.

De subjectieve indicator voor het nut is geconstrueerd op basis van vier vragen naar de tevredenheid met verschillende aspecten van de leefsituatie. Het gaat om de tevredenheid met de dagelijkse bezigheden, met de financiële positie, met de maatschappelijke positie en met het leven dat men op het ogenblik leidt. Ook deze subjectieve indicator is omgezet in een gestandaardiseerde variabele met gemiddelde nul en standaarddeviatie één.

Tussen de objectieve en subjectieve nutsindicator bestaat een redelijke samenhang: de Pearson correlatiecoëfficiënt bedraagt 0,40. Dit betekent enerzijds dat de objectieve indicator niet slechts een 'constructie' van de

onderzoeker is, maar ook iets zegt over het welbevinden dat mensen zelf ervaren. Anderzijds blijkt hieruit dat het subjectieve nut (de tevredenheid) niet louter een persoonlijkheidskenmerk is, maar mede wordt beïnvloed door de objectieve omstandigheden waarin men verkeert.

Tegelijkertijd volgt uit het feit dat de correlatie aanzienlijk kleiner dan 1 is, dat het wel degelijk uitmaakt of men objectieve factoren dan wel het subjectieve welbevinden als indicator voor het individuele 'nut' gebruikt.

De hypothesen 3a tot en met 3d stellen dat het nut van werken afhangt van specifieke kenmerken van het werk. Om deze hypothesen te toetsen zijn indicatoren geconstrueerd voor tien aspecten van het werk⁴:

1. fysieke arbeidsomstandigheden (stank of lawaai; lichamelijk zwaar werk; vuil werk; zittend werk);
2. arbeidsinhoud (interessant werk; werk waarin men zelf beslissingen kan nemen; werk waarvan men de resultaten ziet; verantwoordelijk werk; werk waarmee men iets betekent in de maatschappij);
3. functieniveau (het beroepsniveau volgens de CBS-beroepenclassificatie; het oordeel van de werkende zelf over de minimaal vereiste opleiding voor zijn/haar functie);
4. sociale contacten in het werk (het oordeel over het contact met collega's);
5. maatschappelijke status (gevoel van eigenwaarde; je maatschappelijk nuttig voelen; invloed uitoefenen op belangrijke beslissingen; voor vol worden aangezien);
6. werktijdenregeling (regelmatig of onregelmatig);
7. dienstverband (flexibel, tijdelijk of vast werk);
8. loopbaanperspectieven (promotiekansen; ontplooiingsmogelijkheden);
9. arbeidsduur (uren per week);
10. uurloon.

Ook deze tien aspecten zijn omgezet in gestandaardiseerde variabelen. Bij nadere analyse blijken de verschillende aspecten van het werk op zodanige wijze samen te hangen, dat het mogelijk is de werkgelegenheid in vier redelijk homogene categorieën of clusters onder te verdelen:⁵

1. *Eenvoudig deeltijdwerk*: deze cluster omvat 17% van de werkgelegenheid en bestaat voor 83% uit deeltijdbanen, waarvan tweederde kleine deeltijdbanen van maximaal 20 uur per week; verder wordt deze cluster gekenmerkt door relatief veel flexibele banen (25%) en een lage score op de arbeidsinhoud, het functieniveau en de loopbaanperspectieven.

2. *'Vuile' handarbeid*: 26% van de werkgelegenheid, onderscheidt zich vooral door de slechte arbeidsomstandigheden, de onregelmatige werktijden en een laag functieniveau; in veel gevallen gaat het om agrarische, industrie-, ambachtelijke of transportberoepen, maar ook verpleegkundige beroepen behoren tot deze cluster.

3. *Doorsnee dienstenwerk*: eveneens 26% van de werkgelegenheid, bestaat uit 'doorsnee' banen die, vergeleken met het gemiddelde, alleen relatief slecht scoren op het functieniveau en de beloning; het gaat in de helft van de gevallen om middelbare functies en het betreft voornamelijk voltijd-banen met regelmatige werktijden en goede arbeidsomstandigheden; er is een relatief groot aandeel van administratieve, dienstverlenende en commerciële functies in alle bedrijfstakken.

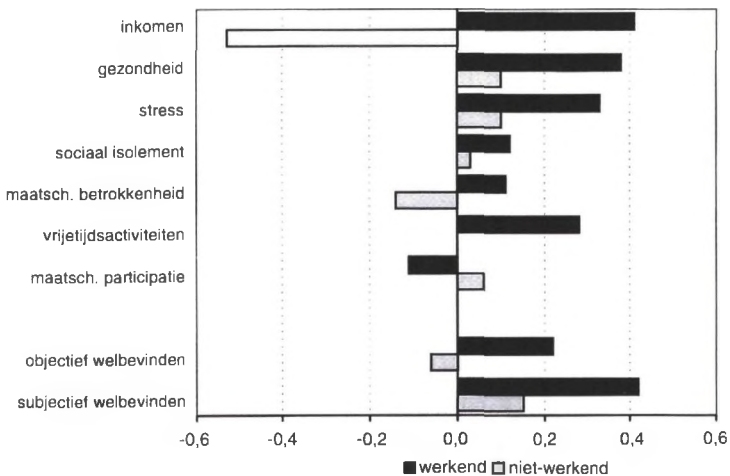
4. *Staf- en kaderfuncties*: 30% van de banen die op alle werkaspecten, met uitzondering van de sociale contacten, boven het gemiddelde scoren; vooral het hoge gemiddelde functieniveau en de goede arbeidsomstandigheden vallen op, maar ook ten aanzien van de arbeidsinhoud, het dienstverband, de loopbaanperspectieven en de beloning scoort deze cluster beter dan de andere clusters; er is wel vaker dan in de eerste en derde cluster sprake van onregelmatige werktijden.

4. Werkenden en niet-werkenden vergeleken

Hypothese 1, die de basis vormt onder het huidige participatiebeleid, kan eenvoudig worden getoetst door een globale vergelijking van het nut of welbevinden van werkenden en niet-werkenden. Zoals steeds in dit artikel beperkt de aandacht zich tot de potentiële beroepsbevolking, dat wil zeggen alle personen in de leeftijdsklasse 15-64 jaar, en wordt onder werk, tenzij anders vermeld, steeds *betaald* werk verstaan. De grens tussen werkenden en niet-werkenden wordt, conform de officiële definitie van de werkzame beroepsbevolking, getrokken bij twaalf gewerkte uren per week. Dat wil zeggen dat wie in een normale week minder dan twaalf uur betaalde arbeid verricht, tot de niet-werkenden wordt gerekend.

Figuur 1 toont de score van de werkenden en de niet-werkenden op de verschillende variabelen die onderdeel zijn van het objectieve nut alsmede op de twee gezamenlijke indicatoren voor het objectieve nut en het subjectieve nut of welbevinden. Met uitzondering van de variabele maatschappelijke participatie blijken werkenden steeds hoger te scoren dan niet-werkenden.

Figuur 1 Nutsindicatoren voor werkenden en niet-werkenden

Niet onverwacht blijken werkenden en niet-werkenden het sterkst te verschillen ten aanzien van het inkomen. Werkenden hebben een gemiddeld netto maandinkomen van 2.102 gulden, niet-werkenden van 779 gulden.

Niet-werkenden zijn gemiddeld ook minder gezond dan werkenden: van de werkenden beschouwt 84% de eigen gezondheid als goed of heel goed, van de niet-werkenden is dit 71%. Dit verschil moet op zijn minst ten dele worden verklaard uit het feit dat een gebrekkige gezondheid vaak een *oorzaak* is van 'inactiviteit'. Of werken omgekeerd ook de gezondheid bevordert, kan op basis van deze positieve samenhang niet worden uitgemaakt.

Niet-werken gaat ook vaker gepaard met stress-verschijnselen dan werken. Dit relativeert enigszins de ruime aandacht die de laatste jaren uitgaat naar het stress-volle karakter van veel werk: blijkbaar gaat niet-werken ook vaak met de nodige psycho-somatische klachten gepaard.

Niet-werkenden zijn wat vaker sociaal geïsoleerd dan werkenden, al is het verschil erg klein (zij het wel significant). Uit een aantal andere vragen, die niet deel uitmaken van de indicator voor sociaal isolement, blijkt overigens dat niet-werkenden doorgaans vaker dan werkenden familie, vrienden, kennissen en burens ontmoeten. Daar staat tegenover dat werkenden ongetwijfeld meer contact hebben met collega's, al is daar in de enquête niet expliciet naar gevraagd.

De lagere score van niet-werkenden op de variabele maatschappelijke betrokkenheid wordt vooral veroorzaakt doordat niet-werkenden veel minder vaak lid zijn van een vakbond dan werkenden (8% versus 27%). Waarschijnlijk zien vele niet-werkenden een vakbond in de eerste plaats als een belangenbehartiger van de werkenden. Daarnaast tonen niet-werkenden ook minder politieke belangstelling: 65% zegt matig of zeer geïnteresseerd te zijn in politiek tegenover 76% van de werkenden. Tussen werkenden en niet-werkenden bestaat echter geen significant verschil in opkomst bij de laatste Tweede-Kamerverkiezingen: van beide groepen is driekwart gaan stemmen.

Werkenden hebben een actievare vrijetijdsbesteding dan niet-werkenden: zij zijn vaker lid van een vereniging, hebben meer hobby's en gaan vaker uit. Behalve dat werken zelf een actiever vrijetijdsgedrag stimuleert, is het ook denkbaar dat het verschil in inkomen tussen werkenden en niet-werkenden hiervoor (mede) een verklaring vormt. Of dit zo is, zal in paragraaf 6 worden onderzocht.

De enige variabele waarop niet-werkenden hoger scoren dan de werkenden is maatschappelijke participatie: 34% van de niet-werkenden verricht vrijwilligerswerk, terwijl dit slechts voor 25% van de werkenden geldt. Nagenoeg dezelfde percentages gelden voor het bezoek aan de kerk of godsdienstige bijeenkomsten. Twee verklaringen hiervoor liggen voor de hand: niet-werkenden hebben meer tijd voor dergelijke activiteiten en zij zoeken daarin wellicht compensatie voor het gemis aan (betaald) werk.

Aangezien werkenden op vijf van de zes variabelen voor het objectieve welbevinden hoger scoren dan niet-werkenden, is het niet verwonderlijk dat ook hun score op de overkoepelende indicator voor het objectieve welbevinden significant hoger is. Dit geldt eveneens voor de score op het subjectieve welbevinden: werkenden hebben dus in objectieve zin een gunstiger leefsituatie dan niet-werkenden en zijn gemiddeld ook meer tevreden met hun leefsituatie. De verschillen zijn echter niet bijzonder groot: zo is liefst 84% van de niet-werkenden tevreden of zeer tevreden met de dagelijkse bezigheden, tegenover 89% van de werkenden, en 79% van de niet-werkenden is (zeer) tevreden met het leven dat men op het ogenblik leidt, tegenover 86% van de werkenden. Werk mag dan de kans op tevredenheid vergroten, het is duidelijk dat werk lang niet altijd een noodzakelijke voorwaarde is om tevreden met het leven te zijn.

Als men de scores in figuur 1 nogmaals overziet, is wellicht het meest opvallende dat het verschil tussen werkenden en niet-werkenden bij de meeste indicatoren weliswaar significant, maar niet bijzonder groot is. Zelden overschrijdt het verschil tussen beide groepen een marge van 0,3 standaarddeviatie. Dit betekent dat 38% van de niet-werkenden hoger

scoort dan de middelste (mediane) score van de werkenden. De belangrijkste uitzondering hierop is het inkomen, waar het verschil bijna een standaarddeviatie bedraagt.

Hypothese 1, die luidt dat het nut van werkenden hoger is dan van niet-werkenden, wordt door deze uitkomsten dus overtuigend bevestigd. Dit sluit echter niet uit dat er tussen de niet-werkenden onderling aanzienlijke verschillen in nut kunnen bestaan, evenals tussen de werkenden onderling, zoals hypothese 2 en 3d stellen. Deze hypothesen worden in de volgende paragraaf getoetst.

5. De aard van het werk en de soort inactiviteit

In empirisch onderzoek naar de leefsituatie van werkenden en niet-werkenden is het gebruikelijk om verschillende categorieën niet-werkenden te onderscheiden. Meestal concentreert de aandacht zich op werklozen, die soms verder worden onderscheiden in kort- en langdurig werklozen. Daarnaast wordt ook wel aandacht besteed aan arbeidsongeschikten (vgl. Hoff & Jehoel-Gijsbers 1998). Het gaat hierbij om groepen die niet vrijwillig van werken afzien, maar hiertoe gedwongen zijn. Het is aannemelijk dat personen die vrijwillig ervoor kiezen om niet te werken, zoals (de meeste) huisvrouwen, studerende en vervroegd gepensioneerden, het niet-werken veel positiever beleven. Het is eveneens aannemelijk dat het nut dat werkenden aan hun arbeid ontleen mede wordt bepaald door de aard van hun werk.

Om te bezien in hoeverre de aard van het werk en de reden voor het niet-werken ertoe doen, wordt de gehele populatie van 15-64 jaar in tien groepen onderverdeeld:

werkenden:

1. eenvoudig deeltijdwerk
2. 'vuile' handarbeid
3. doorsnee dienstenwerk
4. staf- en kaderfuncties

niet-werkenden:⁶

5. werklozen
6. arbeidsongeschikten
7. (vervroegd) gepensioneerden (< 65 jaar)
8. huisvrouwen/mannen
9. scholieren/studenten
10. overige niet-werkenden

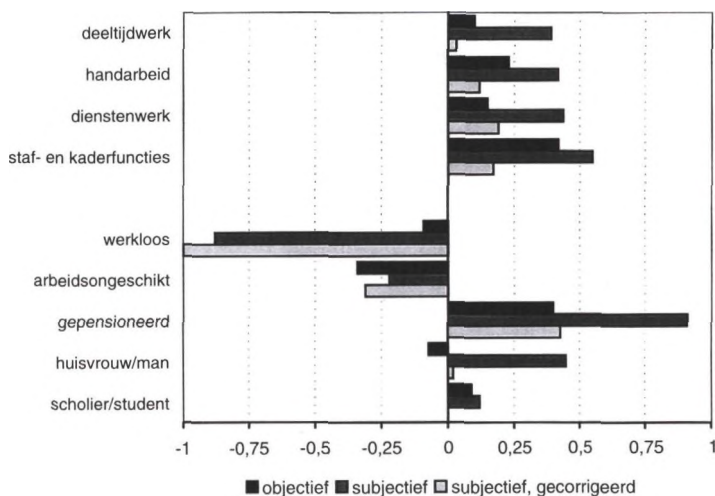
Figuur 2 toont de gemiddelde score van elk van deze groepen op de samenvattende indicatoren voor het objectieve nut en het subjectieve nut (de gecorrigeerde indicator voor het subjectieve nut wordt hierna besproken). Uit deze figuur blijkt onmiddellijk dat de nutsverschillen tussen de vier categorieën werkenden onderling veel geringer zijn dan tussen de zes categorieën niet-werkenden. Dit suggereert dat de aard van het werk er voor het nut van werkenden minder toe doet dan de aard van de 'inactiviteit' voor het nut van de niet-werkenden.

Niettemin is het objectieve nut van werkenden met een staf- of kaderfunctie beduidend hoger dan van deeltijdwerkenden. Het lage objectieve nut van deeltijders wordt overigens voornamelijk bepaald door hun gemiddeld lage (maand)inkomen, dat natuurlijk inherent is aan deeltijdwerk. Daarnaast blijken deeltijders echter ook relatief veel stressverschijnselen te vertonen en een weinig actieve vrijetijdsbesteding te hebben. De handarbeiders en dienstenwerkers nemen een tussenpositie in. Opvallend is daarbij dat mensen met dienstenwerk relatief slecht scoren op het objectieve nut, maar ten aanzien van het subjectieve welbevinden niet veel onderdoen voor de staf- en kaderfunctionarissen. Het lage objectieve nut van dienstenwerkers wordt vooral veroorzaakt door geringe maatschappelijke betrokkenheid (slechts 19% is lid van een vakbond, 67% is gaan stemmen bij de Tweede-Kamerverkiezingen) en lage maatschappelijke participatie (19% doet vrijwilligerswerk) en daarnaast door een matige gezondheid (21% vindt de gezondheid matig of slecht). Blijkbaar hebben deze factoren echter niet veel invloed op hun tevredenheid. De handarbeiders springen er in positieve zin uit door hun hoge vakbondslidmaatschap: 39%. Dat is niet verrassend, aangezien handarbeiders traditioneel de hoogste organisatiegraad hebben.

Weliswaar laat figuur 2 zien dat er enige samenhang bestaat tussen de aard van het werk dat men doet en het objectieve en subjectieve nut, maar daarmee blijven nog twee vragen over het belang van de kwaliteit van het werk onbeantwoord. In de eerste plaats de vraag of de verschillen in nut tussen de vier categorieën werkenden inderdaad het gevolg zijn van de verschillen in de aard van het werk, of dat zij samenhangen met verschillen tussen de personen die tot de verschillende categorieën behoren. Zo is bekend dat deeltijdwerk vooral door vrouwen wordt gedaan. Het is dus denkbaar dat het relatief lage nut van deeltijdwerkers vooral met hun sekse samenhangt en minder met de aard van het werk.

In de tweede plaats is het de vraag hoe belangrijk de verschillen in de aard van het werk zijn. Welk deel van de totale variantie van het nut kan worden toegeschreven aan de aard van het werk dat men verricht? Een antwoord op deze vragen kan worden verkregen door een multivariate analyse

Figuur 2 Objectief, subjectief en gecorrigeerd subjectief nut naar arbeidsmarktcategory

uit te voeren, waarbij naast de aard van het werk ook een aantal persoonskenmerken als verklarende variabelen wordt opgenomen. De persoonskenmerken die in de analyse zijn opgenomen zijn het geslacht, de etniciteit, het opleidingsniveau en de levensfase.⁷

Tabel 1 laat zien welk effect de verschillende aspecten van het werk hebben op de leefsituatie als wordt gecorrigeerd voor het effect van verschillen in persoonskenmerken. Tevens is aangegeven welk deel van de totale variantie van de leefsituatie door de werkaspecten wordt verklaard.⁸

Tabel 1 laat zien dat de mate waarin de scores op de variabelen voor het objectieve nut kunnen worden verklaard uit de aard van het werk, sterk uiteenloopt. Van de variantie van het maandinkomen kan vier vijfde worden verklaard, van de maatschappelijke betrokkenheid ongeveer een zesde en van de overige variabelen minder dan een tiende.

Dat het netto maandinkomen zo goed wordt 'voorspeld', is niet verwonderlijk. Deze indicator hangt voor werknemers immers nauw samen met het maandloon, dat gelijk is aan het product van het uurloon en de arbeidsduur.⁹ Deze beide variabelen hebben dan ook een sterk effect op het netto maandinkomen. Dat ook andere factoren nog enige invloed kunnen uitoefenen is een gevolg van het feit dat het maandinkomen naast het loon ook andere inkomensbronnen kan omvatten, zoals een (aanvullende) uitkering.

Tabel 1 Gecorrigeerd effect^a van de werkaspecten op het objectieve en subjectieve nut^b van werkenden, 1995

	netto maand- inkomen ^c	gezondheid	stress	sociaal isolement	maat- schappelijke betrokkenheid	vrijtijds- activiteiten	maat- schappelijke participatie	objectief nut	subjectief nut
arbeidsomstandigheden	-0,018	0,028	-0,011	0,069	0,001	0,010	-0,114**	-0,009	0,037
arbeidsinhoud	0,012	0,056	0,077	0,067	0,031	-0,004	0,102*	0,048**	0,132**
functieniveau	0,003	-0,006	-0,018	-0,007	0,241**	0,016	0,082	0,045*	-0,131**
sociale contacten	-0,020	0,015	0,075	0,164**	0,054	0,048	-0,041	0,034	0,105*
maatschappelijke status	-0,023*	-0,023	0,088*	0,039	0,075	0,047	0,077	0,038**	0,010
werktijdenregeling	-0,002	-0,022	-0,028	-0,108**	-0,048	0,084**	-0,016	-0,020*	-0,057
flexibel/tijdelijk werk	-0,031*	-0,028	0,048	0,013	-0,017	0,143*	-0,050	0,011	-0,012
loopbaanperspectieven	0,004	-0,002	0,046	-0,024	-0,002	-0,048	0,016	0,004	0,164*
arbeidsduur	0,856**	-0,112**	-0,059	-0,107*	-0,053	0,060	-0,059	0,002	0,019
uurloon	0,907**	0,021	0,061	0,074	0,000	0,047	-0,156*	0,078**	0,042
verklaarde variantie (in procenten)	80,6	3,2	7,7	7,4	17,5	8,8	4,3	22,8	16,9

^a Gecorrigeerd voor de invloed van geslacht, etniciteit, opleidingsniveau en levensfase. Het effect op het subjectieve nut is tevens gecorrigeerd voor het arbeidsethos en de SSO-schaal.

^b Alle indicatoren zijn genormaliseerde variabelen met een gemiddelde van 0 en een standaarddeviatie van 1 voor de totale populatie.

^c Van het maandinkomen, de arbeidsduur en het uurloon is in deze vergelijking de logaritme opgenomen.

** significant bij $p < 0,01$; * significant bij $p < 0,05$.

Bron: LWW'95

Gezondheid en stress blijken slechts voor een zeer klein deel uit de aard van het werk te kunnen worden verklaard. Opmerkelijk is dat een langere arbeidsduur gepaard gaat met een significant slechtere gezondheid. Dit suggereert dat lange werktijden vaak als belastend voor de gezondheid worden ervaren.

De arbeidsomstandigheden zijn, in tegenstelling tot wat men zou verwachten, niet van invloed op de gezondheid of op stress.

De sociale contacten met collega's en chef verklaren een significant deel van het sociale isolement, al is dit effect vrij klein. Verrassender is dat zowel regelmatige werktijden als een lange arbeidsduur de kans op sociaal isolement vergroten. Een lange arbeidsduur gaat wellicht ten koste van de (vrije) tijd die resteert om aan sociale contacten buiten het werk te besteden.

De maatschappelijke betrokkenheid (vakbondslidmaatschap, interesse in politiek en stemgedrag) wordt vooral sterk bepaald door het functieniveau van de baan. Het is opmerkelijk dat deze variabele ook naast het opleidingsniveau, dat tevens als verklarende variabele is opgenomen, nog een vrij grote invloed heeft. Maatschappelijke betrokkenheid wordt dus mede bepaald door het soort activiteit dat men met zijn of haar opleiding kan verrichten.

Van de vrijetijdsactiviteiten en vooral de maatschappelijke participatie kan de aard van het werk slechts een klein deel verklaren. Regelmatige werktijden en vast werk hebben een positieve invloed op een actieve vrijetijdsbesteding. Onregelmatig werk blijkt daarmee het negatieve effect te hebben op hobby's, uitgaan en/of lidmaatschap van een vereniging dat de tegenstanders van een '24-uurseconomie' naar voren brengen. Enigszins verrassend blijken goede arbeidsomstandigheden en een hoog uurloon gepaard te gaan met minder maatschappelijke participatie. Een verklaring hiervoor is niet zo eenvoudig te vinden.

Op de overkoepelende indicator voor het objectieve nut oefenen alleen de arbeidsinhoud, de maatschappelijke status van het werk en het uurloon een sterke significant effect uit (op 1%-niveau). Daarnaast hebben ook het functieniveau en de werktijdenregeling een significant effect (op 5%-niveau). Dat regelmatige werktijden het objectieve nut negatief beïnvloeden (via het effect op het sociaal isolement), blijft echter een opmerkelijke uitkomst.

Van het subjectieve welbevinden wordt ongeveer een zesde verklaard door de werkaspecten, minder dus dan van het objectieve nut. Het subjectieve welbevinden wordt vooral door drie aspecten van het werk bepaald, te weten de arbeidsinhoud, het functieniveau en de loopbaanperspectieven. Opmerkelijk is dat een gunstige arbeidsinhoud de tevreden-

denheid vergroot, terwijl een hoog functieniveau juist tot ontevredenheid leidt. Dit roept het vermoeden op dat vooral de discrepantie tussen arbeidsinhoud en functieniveau van invloed is op de tevredenheid: een hoge functie met een relatief onaantrekkelijke arbeidsinhoud zou dan tot ontevredenheid leiden en een lagere functie met een aantrekkelijke arbeidsinhoud juist tot tevredenheid. Dit wordt bevestigd door een regressie-analyse waarin het *verschil* tussen de indicatoren voor de arbeidsinhoud en het functieniveau als verklarende variabele wordt opgenomen. De verklaaringskracht van het model blijft daardoor gelijk en deze verschil-variabele blijkt een iets sterker significant effect op de tevredenheid te hebben dan de twee afzonderlijke variabelen.

De maatschappelijke status en het uurloon, die een relatief grote invloed hebben op het objectieve nut, blijken niet van invloed op het subjectieve nut. Het omgekeerde geldt voor de sociale contacten en de loopbaanperspectieven, die geen significant effect hebben op het objectieve nut, maar wel op het subjectieve welbevinden. Opmerkelijk is dat de arbeidsomstandigheden, het dienstverband (flexibel, tijdelijk of vast werk) en de arbeidsduur noch het objectieve nut, noch het subjectieve nut significant beïnvloeden.

Op grond van bovenstaande resultaten kan een voorlopig oordeel worden geveld over de hypothesen 3a tot en met 3d. Volgens hypothese 3a zou het nut van werken zijn gelegen in het inkomen dat het oplevert. De gegevens in tabel 1 laten zien dat de hoogte van het uurloon echter alleen van invloed is op het objectieve nut, hetgeen haast per definitie het geval is doordat het (maand)inkomen een van de bestanddelen van het objectieve nut is. Verschillen in uurloon blijken niet van invloed op het subjectieve welbevinden van de werkenden. Dit sluit nog niet uit dat het verschil in subjectief nut tussen werkenden en niet-werkenden wel samenhangt met de hoogte van het inkomen. Deze mogelijkheid wordt hierna onderzocht, zodat hypothese 3a vooralsnog niet kan worden verworpen.

De aan de sociale psychologie ontleende hypothese 3b stelt, dat het nut van werken is gelegen in de arbeidsinhoud, maar dat het bovenal wordt bepaald door de persoonlijke instelling. Voor deze hypothese biedt bovenstaande analyse sterke aanwijzingen. Enerzijds is de arbeidsinhoud een van de belangrijkste verklarende factoren voor zowel het objectieve als het subjectieve nut van werkenden. Anderzijds blijken de diverse werkaspecten tezamen nog niet een kwart van het objectieve of subjectieve nut te verklaren. Meer dan driekwart van de nutsverschillen wordt dus verklaard door andere factoren. Of dit inderdaad persoonskenmerken, bijvoorbeeld de karakterstructuur, zijn, kan op grond van deze analyse echter niet worden vastgesteld. Mogelijk wordt een deel van de 'onverklaarde varian-

tie' van het nut ten dele verklaard door aspecten van het werk die in dit onderzoek niet of niet goed zijn gemeten.

Voor de door Durkheim geïnspireerde hypothese 3c, die stelt dat het nut van werken is gelegen in de mogelijkheid die het biedt tot sociale interactie en integratie in de samenleving, kan in bovenstaande analyse ook enige ondersteuning worden gevonden. De sociale contacten met collega's blijken immers van invloed op het sociaal isolement en op de tevredenheid met de eigen leefsituatie, terwijl de maatschappelijke status van het werk een significant positief effect heeft op de overkoepelende indicator voor het objectieve nut.

De invloed die sociologen in de Marxistische traditie toeschrijven aan de arbeidsinhoud en de arbeidsomstandigheden (hypothese 3d) wordt alleen bevestigd voor zover het de arbeidsinhoud betreft. Een van de opmerkelijke uitkomsten van de hier uitgevoerde analyse is, dat de arbeidsomstandigheden (met uitzondering van het moeilijk te interpreteren negatieve effect op de maatschappelijke participatie) op geen enkele van de nutsindicatoren een significant effect uitoefenen. Daarmee wordt hypothese 3d deels bevestigd en deels verworpen.

Keren we terug naar figuur 2, dan blijken de niet-werkenden, wat hun nut betreft, in drie categorieën uiteen te vallen. De werklozen en arbeidsongeschikten scoren verhoudingsgewijs laag, de (vervroegd) gepensioneerden scoren opvallend hoog en de huisvrouwen en scholieren/studenten verschillen niet sterk van de gemiddelde score van de totale bevolking. Dit vormt een bevestiging van hypothese 2: het nut van werkenden en vrijwillig niet-werkenden is hoger dan van onvrijwillig niet-werkenden. Het lage objectieve nut van werklozen wordt vooral veroorzaakt door hun geringe maatschappelijke betrokkenheid (14% is vakbondslid en 66% heeft gestemd, tegenover respectievelijk 19% en 76% van alle respondenten), hun weinige vrijetijdsbezigheden (42% is lid van een vereniging, 16% gaat vaak uit, tegenover 50% en 23% gemiddeld) en hun lage maatschappelijke participatie (22% doet vrijwilligerswerk, tegenover 25% gemiddeld). Arbeidsongeschikten scoren, zoals te verwachten viel, vooral laag op gezondheid (81% vindt de eigen gezondheid matig of slecht) en verder op stress, sociaal isolement en vrijetijdsactiviteiten (34% is lid van een vereniging en 14% gaat vaak uit). Opvallend is dat arbeidsongeschikten objectief gezien een beduidend lager nut hebben dan werklozen, maar dat in subjectieve zin de verhoudingen omgekeerd zijn. Werklozen zijn zeer ontevreden met hun leefsituatie: slechts 55% is (zeer) tevreden met de dagelijkse bezigheden en 42% met het leven dat men op het ogenblik leidt, terwijl deze percentages voor de arbeidsongeschikten

respectievelijk 79 en 69 bedragen. Een mogelijke verklaring hiervoor zal hierna worden geopperd.

Vervroegd gepensioneerden springen er in positieve zin uit. Hun objectieve nut doet nauwelijks onder voor dat van staf- en kaderfunctionarissen en hun subjectieve welbevinden is zelfs verreweg het hoogst van alle groepen.¹⁰ In objectieve zin scoren gepensioneerden gunstig door een relatief hoog inkomen (gemiddeld 2.343 gulden netto per maand), een goede gezondheid (84% beschouwt de eigen gezondheid als (zeer) goed), weinig stress, een grote maatschappelijke betrokkenheid (40% is vakbonds-lid, 88% is gaan stemmen) en een intensieve maatschappelijke participatie (54% doet vrijwilligerswerk). Hun tevredenheid kent nauwelijks grenzen: vrijwel alle ondervraagde gepensioneerden waren tevreden of zeer tevreden met hun huidige leefsituatie.

Huisvrouwen blijven in objectieve zin achter bij de werkenden, vooral doordat zij een zeer laag inkomen hebben: gemiddeld 244 gulden per maand. Daarnaast vertonen zij weinig maatschappelijke betrokkenheid: ze zijn vrijwel nooit lid van een vakbond (2%) en niet erg in politiek geïnteresseerd (58% zegt matig of zeer geïnteresseerd te zijn, tegenover 72% van alle ondervraagden). Huisvrouwen zijn over het algemeen echter heel tevreden met hun leven zonder betaald werk. Dit duidt erop dat het niet-buitenshuis-werken voor de meeste huisvrouwen een min of meer vrijwillige keuze is, hoewel niet kan worden uitgesloten dat zij hun voorkeuren hebben aangepast aan de feitelijke situatie.

Ook scholieren en studenten hebben gemiddeld een zeer laag inkomen (263 gulden per maand) en verder zijn zij maatschappelijk weinig actief (31% doet vrijwilligerswerk). Zij hebben daarentegen, zoals geen verbazing zal wekken, een actieve vrijetijdsbesteding: 64% is lid van een vereniging en 36% gaat vaak uit. Scholieren en studenten zijn vaak ontevreden over hun financiële situatie en scoren daardoor op het subjectieve nut beduidend slechter dan de werkenden.

In paragraaf 2 is geconstateerd dat er een redelijke samenhang bestaat tussen het objectieve en het subjectieve nut. Figuur 2 bevestigt dit in grote lijnen: groepen met een positieve (negatieve) score op het objectieve nut hebben doorgaans ook een positieve (negatieve) score op het subjectieve nut. Dit suggereert dat de tevredenheid met de huidige leefsituatie voor de verschillende groepen op zijn minst ten dele wordt bepaald door het objectieve nutsniveau. Hoe sterk het subjectieve nut wordt bepaald door het objectieve nut kan worden onderzocht door de verschillen in subjectief nut te corrigeren voor de verschillen in objectief nut.¹¹ Indien het subjectieve nut volledig zou worden bepaald door het objectieve nut, zouden er na deze correctie tussen de groepen geen verschillen in subjectief nut meer

bestaan. Als het subjectieve nut daarentegen geheel los zou staan van het objectieve nut, zouden de subjectieve nutsverschillen door deze correctie niet worden verkleind. Uit figuur 2 blijkt dat de waarheid tussen deze twee uitersten ligt. De verschillen in 'gecorrigeerd' subjectief nut tussen de groepen zijn over het algemeen kleiner dan de verschillen in ongecorrigeerd subjectief nut, maar de verschillen zijn nog altijd zeer aanzienlijk. Werklozen en arbeidsongeschikten scoren na correctie zelfs lager dan vóór correctie. Slechts een beperkt deel van de subjectieve nutsverschillen wordt dus verklaard door de objectieve nutsverschillen. Anders gezegd: de verschillen in tevredenheid tussen de onderscheiden groepen wordt slechts voor een klein deel veroorzaakt door het feit dat er objectieve verschillen in leefsituatie tussen deze groepen bestaan. Op de vraag wat dan wel de grote verschillen in subjectief nut verklaart, wordt later een antwoord gezocht.

Samenvattend beantwoorden werklozen en arbeidsongeschikten het best aan het beeld van niet-werkenden als 'gedepriiveerde' groep. Arbeidsongeschikten scoren vooral laag op de indicatoren voor het objectieve nut, werklozen zijn, in vergelijking met de andere groepen, vooral zeer ontevreden met hun huidige leefsituatie. Het lage subjectieve welbevinden van werklozen valt dan ook slechts ten dele te herleiden tot hun ongunstige objectieve situatie. Werkloosheid blijkt in veel sterkere mate dan arbeidsongeschiktheid een zelfstandig negatief effect uit te oefenen op de tevredenheid, los van de objectieve gevolgen van het niet-werken.

Vervroegd gepensioneerden zijn daarentegen uitermate tevreden: hun score ligt zelfs beduidend boven die van de werkenden met een staf- of kaderfunctie. Dit geldt ook als rekening wordt gehouden met het effect van het objectieve nut. Met andere woorden, de grote tevredenheid van vervroegd gepensioneerden wordt niet in de eerste plaats bepaald door hun gunstige 'objectieve' leefsituatie, maar blijkbaar vooral door het feit dat zij uit vrije wil hebben kunnen besluiten om het arbeidsproces vaarwel te zeggen.

6. Geld maakt niet gelukkig ...

Hiervoor werd vastgesteld dat beloningsverschillen tussen werkenden onderling geen noemenswaardig effect hebben op hun objectieve en subjectieve nut, vanzelfsprekend met uitzondering van het (maand)inkomen. De vraag is echter nog niet beantwoord in hoeverre het verschil in gemiddeld inkomen tussen werkenden en niet-werkenden het verschil in objectief en subjectief nut tussen deze groepen verklaart. Volgens de

neoklassieke economische theorie zou het verschil in nut tussen werkenden en onvrijwillig niet-werkenden (werklozen en arbeidsongeschikten) in de eerste plaats door de inkomenskloof tussen beide groepen moeten worden verklaard (hypothese 3a).

Deze hypothese kan worden getoetst door regressie-analyses van het objectieve en het subjectieve nut uit te voeren waarbij naast de arbeidsmarktpositie en de persoonskenmerken ook het inkomen als verklarende variabele wordt opgenomen. Daarbij wordt uit de indicator voor het objectieve nut uiteraard wel eerst de inkomensvariabele verwijderd. De hoogte van het inkomen blijkt op het objectieve nut echter geen enkele invloed uit te oefenen. Dit geldt ook voor de afzonderlijke variabelen die deel uitmaken van de objectieve indicator voor het nut: gezondheid, stress, sociaal isolement, maatschappelijke betrokkenheid, vrijetijdsbezigheden en maatschappelijke participatie blijken, als gecorrigeerd wordt voor de invloed van de arbeidsmarktpositie en persoonskenmerken, geen van alle te worden beïnvloed door de hoogte van het inkomen. De veronderstelling in paragraaf 4 dat het minder actieve vrijetijdsgedrag van niet-werkenden mede wordt veroorzaakt door hun lagere inkomen, wordt dus niet bevestigd. De conclusie moet derhalve luiden dat het nut van werken voor het objectieve nut *niet* is gelegen in de beloning, maar in andere aspecten van het werk.

Voor het subjectieve welbevinden ligt dit iets anders. Ook als gecorrigeerd wordt voor het effect van de arbeidsmarktpositie en voor persoonskenmerken, heeft het inkomen een sterk significant positief effect op de tevredenheid met de huidige leefsituatie. Hierbij moeten echter twee kanttekeningen worden gemaakt. In de eerste plaats valt de invloed van het inkomen in het niet bij die van de arbeidsmarktpositie en van de persoonskenmerken. Het inkomen verklaart minder dan 1% van de variantie in de tevredenheid. In de tweede plaats is een van de afzonderlijke variabelen in de te verklaren indicator voor het subjectieve nut de tevredenheid met de financiële situatie. Het is niet verwonderlijk dat deze indicator samenhangt met de hoogte van het inkomen. Wordt deze indicator bij het verklaren van het subjectieve nut buiten beschouwing gelaten, dan oefent het inkomen geen significant effect meer uit op de tevredenheid.

De conclusie luidt derhalve, dat het inkomen alleen van invloed is op het subjectieve welbevinden voor zover de tevredenheid met de eigen financiële situatie daarvan deel uitmaakt. Hypothese 3a kan daarmee weliswaar niet geheel worden verworpen, maar moet wel in sterke mate worden gerelativeerd: het nut van werken is slechts zeer ten dele gelegen in het inkomen dat het oplevert. De aloude wijsheid dat geld niet gelukkig maakt, wordt door deze analyse wel grotendeels bevestigd.

Tabel 2 Effect van huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk op het objectieve nut^a en het subjectieve nut

	huishoudelijk werk ^b		vrijwilligerswerk ^c	
	wel	niet	wel	niet
objectief nut van:				
werklozen	-0,11	-0,04	0,09	-0,10
arbeidsongeschikten	-0,38	-0,40	-0,10	-0,51
huisvrouwen/mannen	-0,11		0,03	-0,20
overige niet-werkenden		0,13	0,33	0,01
werkenden	0,02	0,28	0,34	0,25
subjectief nut van:				
werklozen	-0,62	-0,98	-0,80	-0,90
arbeidsongeschikten	-0,05	-0,30	-0,01	-0,31
huisvrouwen/mannen	0,45		0,61	0,35
overige niet-werkenden		0,30	0,52	0,16
werkenden	0,57	0,42	0,40	0,43

^a Exclusief maatschappelijke participatie.

^b In de kolom 'wel' zijn alle personen opgenomen die zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw of huisman beschouwen.

^c In de kolom 'wel' zijn alle personen opgenomen die opgeven "wel eens onbetaald vrijwilligerswerk" te doen.

Bron: LWW'95

7. Is onbetaald werk een substituuat voor betaald werk?

Als niet het inkomen het nut van betaald werk uitmaakt, zou men kunnen verwachten dat andere, onbetaalde activiteiten een vergelijkbaar nut opleveren als betaald werk. Wie geen betaald werk verricht maar wel onbetaald werk, zou dan op de nutsindicatoren niet lager scoren dan werkenden met een betaalde baan. In het gebruikte databestand (LWW'95) kunnen twee soorten onbetaald werk worden onderscheiden, namelijk huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk. Weliswaar is niet rechtstreeks gevraagd of men huishoudelijk werk doet, maar wel is aan de respondenten gevraagd om zichzelf in te delen op basis van de belangrijkste bezigheid. Daaruit blijkt bijvoorbeeld dat ruwweg een derde van de werklozen en arbeidsongeschikten zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw of huisman beschouwt. Vanwege het feit dat zij aan de officiële criteria voor de werkloze beroepsbevolking voldoen (actief op zoek zijn naar werk voor tenminste 12 uur per week) of een arbeidsongeschiktheidsuitkering ontvangen, zijn zij in de voorgaande analyses toch ingedeeld bij de werklozen respectievelijk arbeidsongeschikten. Verder is in LWW'95 gevraagd of men wel eens onbetaald vrijwilligerswerk doet. Dit maakt het mogelijk om na te gaan of voor niet-werkenden huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk een positieve invloed uitoefenen op het objectieve of subjectieve welbevinden. Een indruk hiervan geeft tabel 2.

Bij de indicator voor het objectieve nut is in tabel 2 de variabele voor de maatschappelijke participatie buiten beschouwing gelaten, aangezien hiervan ook de deelname aan vrijwilligerswerk deel uitmaakt, waarvan juist het effect wordt onderzocht. Huishoudelijk werk is volgens tabel 2 niet noemenswaardig van invloed op het objectieve nut van niet-werkenden. Werkenden die zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw of -man beschouwen (overwegend personen met een kleine deeltijdbaan), hebben zelfs een lager nut dan de werkenden voor wie dit niet geldt. Vrijwilligerswerk gaat daarentegen wel met een hoger objectief nut gepaard, zij het voor niet-werkenden in aanzienlijk sterkere mate dan voor werkenden. De kloof in nut die werklozen, arbeidsongeschikten en huisvrouwen scheidt van werkenden blijkt door het verrichten van vrijwilligerswerk voor ongeveer een derde te worden overbrugd. De overige niet-werkenden die vrijwilligerswerk verrichten (voornamelijk vervroegd gepensioneerden) hebben zelfs een nagenoeg gelijk objectief nut als betaald werkenden die tevens vrijwilligerswerk doen.

Het effect van huishoudelijk werk en vrijwilligerswerk op het subjectieve welbevinden wijkt iets af van het effect op het objectieve nut. Niet-werkenden die zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw of huisman be-

schouwen, zijn iets meer tevreden met hun leefsituatie dan niet-werkenden voor wie dit niet geldt. Overigens is niet geheel duidelijk wat de juiste interpretatie hiervan is. Het kan zijn dat huishoudelijk werk inderdaad compensatie biedt voor het gemis aan betaald werk. Het is echter ook mogelijk dat niet-werkenden die zichzelf in de eerste plaats als huisvrouw of -man beschouwen, zich hebben neergelegd bij het feit dat er voor hen geen reëel perspectief op betaald werk is en daardoor minder ontevreden zijn dan degenen die nog wel sterk op betaald werk zijn georiënteerd. Beide interpretaties hoeven elkaar overigens niet uit te sluiten.

Doordat ook werkenden die zichzelf als huisvrouw of -man beschouwen vaker tevreden zijn dan de andere werkenden, blijkt huishoudelijk werk het verschil in subjectief nut tussen werkenden en niet-werkenden slechts in beperkte mate te verminderen. Bij vrijwilligerswerk is dit wel het geval, althans voor huisvrouwen/mannen en overige niet-werkenden: personen in deze categorieën die vrijwilligerswerk verrichten zijn zelfs méér tevreden dan personen met betaald werk, ongeacht of die vrijwilligerswerk doen. Bij werklozen en arbeidsongeschikten verkleint vrijwilligerswerk de achterstand in subjectief nut ten opzichte van werkenden slechts in beperkte mate. Vooral werklozen lijken weinig baat te hebben bij vrijwilligerswerk.

Op grond van bovenstaande analyses kan worden geconcludeerd dat onbetaald werk, in het bijzonder vrijwilligerswerk, enige compensatie biedt voor het gemis van betaald werk en dus tot op zekere hoogte als een substituuut voor een betaalde baan kan worden beschouwd. Voor de meeste groepen kunnen onbetaalde werkzaamheden echter geen volledige compensatie bieden. Alleen huisvrouwen en overige niet-werkenden (voornamelijk vervroegd gepensioneerden) ontlenen aan vrijwilligerswerk zoveel bevrediging dat hun subjectief welbevinden zelfs hoger is dan van werkenden met een betaalde baan. Voor werklozen blijkt vrijwilligerswerk echter nauwelijks compensatie te bieden. Dit levert derhalve een bevestiging op van de neoklassieke hypothese 4a, die luidt dat onbetaalde arbeid geen compensatie biedt voor het nutsverlies door onvrijwillige werkloosheid. De aan sociaal-psychologische en sociologische theorieën ontleende hypothese 4b, dat onbetaalde arbeid in beginsel wel compensatie kan bieden voor het gemis aan betaald werk, moet derhalve voor onvrijwillig werklozen worden verworpen. Voor vrijwillig niet-werkenden, zoals huisvrouwen en gepensioneerden, wordt ze daarentegen bevestigd. Blijkbaar fungeert vrijwilligerswerk alleen als een alternatief voor betaald werk voor diegenen die niet (meer) naar een betaalde werkkring streven.

8. De invloed van geslacht en levensfase

In het algemeen wordt een betaalde baan voor mannen, en vooral voor gehuwde mannen met (jonge) kinderen, veel meer als een vanzelfsprekendheid of als een noodzakelijke voorwaarde voor een volwaardige levensvervulling gezien, dan voor vrouwen, vooral gehuwde vrouwen met (jonge) kinderen, voor studerenden en voor ouderen. Te verwachten valt dus dat het gemis van betaald werk voor gehuwde mannen met kinderen zwaarder weegt dan voor de andere categorieën. Hypothese 5 luidt dan ook: het nut van werken hangt af van het geslacht en de levensfase; het is het grootst voor mannelijke kostwinners met kinderen en het kleinst voor gehuwde vrouwen, studerenden en (vervroegd) gepensioneerden. Om deze hypothese te toetsen worden de volgende levensfasen onderscheiden, die bij benadering opeenvolgende fasen in de huishoudensvorming representeren:

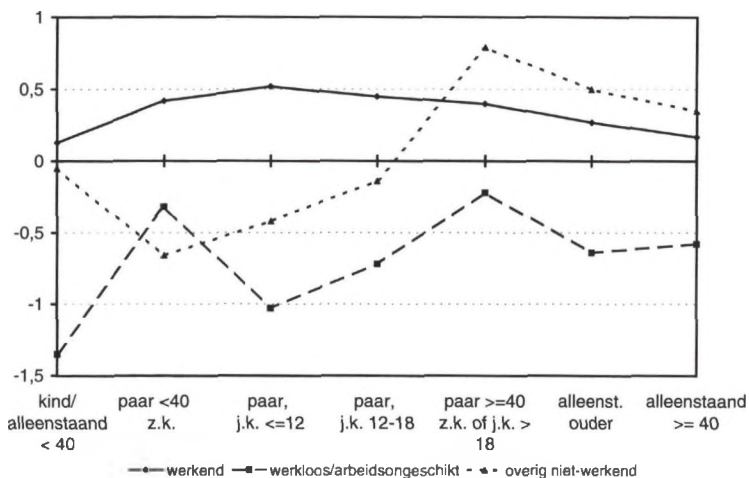
1. thuiswonend kind of alleenstaande onder 40 jaar;
2. lid van een paar zonder kinderen onder 40 jaar;
3. lid van een ouderpaar met een jongste kind van maximaal 12 jaar;
4. lid van een ouderpaar met een jongste kind tussen 12 en 18 jaar;
5. lid van een paar zonder kinderen van 40 jaar of ouder of een paar waarvan het jongste kind ouder is dan 18 jaar;
6. alleenstaande ouder;
7. alleenstaande van 40 jaar of ouder.

In de figuren 3 en 4 wordt voor mannen en vrouwen afzonderlijk het subjectieve nut van werkenden, werklozen en arbeidsongeschikten, en overige niet-werkenden vergeleken voor de verschillende levensfasen.

Uit figuur 3 blijkt dat het subjectieve welbevinden van werkende mannen slechts weinig varieert met de levensfase. Wel hebben alleenstaanden een wat lager nut dan samenwonenden. Dit is echter een algemeen verschijnsel, dat niet alleen voor werkenden geldt: uit veel onderzoek is bekend dat gehuwden en samenwonenden gelukkiger of meer tevreden zijn dan alleenstaanden.

Het welbevinden van niet-werkenden hangt daarentegen wel sterk samen met de levensfase. Van de werkloze en arbeidsongeschikte mannen zijn de jongere alleenstaanden of thuiswonende kinderen en vaders van thuiswonende kinderen het meest ontevreden met hun leefsituatie. Samenwonende mannen die (nog) geen kinderen hebben of van wie de kinderen inmiddels het huis hebben verlaten of de leeftijd van 18 jaar zijn gepasseerd, hebben minder moeite met hun bestaan zonder werk, al scoren zij

Figuur 3 Subjectief nut van mannen naar levensfase

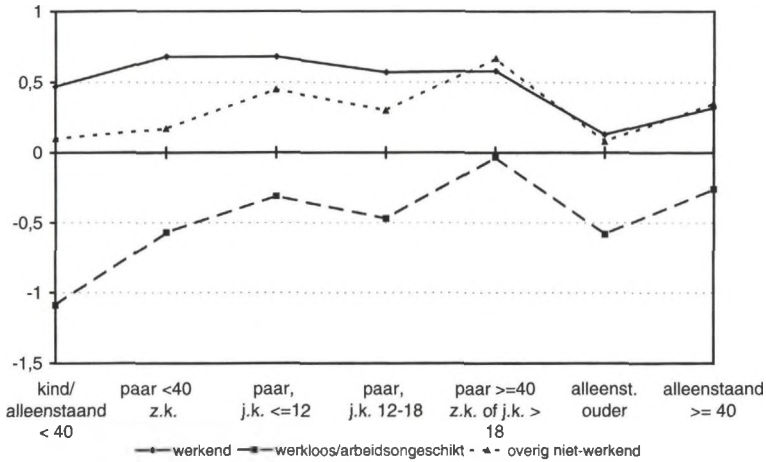
nog wel beduidend lager dan overeenkomstige werkende mannen. Bij de overige niet-werkende mannen bestaat het sterkste verband met de levensfase. Hierbij dient men wel te bedenken dat de reden om niet te werken voor deze groep sterk varieert met de levensfase.

Thuiswonende kinderen en jongere alleenstaanden in deze categorie zijn voornamelijk scholieren en studenten. Hun subjectieve welbevinden wordt door het gemis van betaald werk nauwelijks negatief beïnvloed. Dit geldt daarentegen wel in sterke mate voor samenwonenden en gehuwde mannen zonder kinderen of met thuiswonende kinderen. Als zij in een volgende levensfase terecht komen, blijken mannen het feit dat zij niet werken daarentegen juist als zeer positief te ervaren. In deze levensfase gaat het bij de categorie overige niet-werkenden voornamelijk om vervroegd gepensioneerden. Zodra de kinderen volwassen en/of het huis uit zijn, wordt niet-betaald-werken voor mannen blijkbaar een ‘normale’ zaak en zijn zij daarmee zelfs aanzienlijk méér tevreden dan mannen in dezelfde levensfase die nog wel werken!

Hiermee is een deel van hypothese 5 bevestigd: werken is vooral van belang voor mannelijke kostwinners en niet of nauwelijks voor studerende en vervroegd gepensioneerden.

Het beeld voor vrouwen in figuur 4 wijkt voor werkenden niet af van dat van mannen. Ook voor hen geldt dat gehuwden en samenwonenden iets meer tevreden zijn dan alleenstaanden, maar evenals bij mannen houdt dit

Figuur 4 Subjectief nut van vrouwen naar levensfase

geen verband met het werken. Voor werkloze en arbeidsongeschikte vrouwen verschilt de samenhang tussen subjectief nut en levensfase in een opzicht van de samenhang bij mannen. Terwijl werkloze vaders met jonge kinderen het meest ontevreden zijn, hebben werkloze moeders met jonge kinderen verhoudingsgewijs juist de minste moeite met hun werkloosheid. Een voor de hand liggende verklaring hiervoor is, dat moeders in sterkere mate dan vaders in de zorg voor hun kinderen enige compensatie vinden voor het gemis aan betaald werk, terwijl vaders juist het sterkst de maatschappelijke druk voelen om het gezin te onderhouden.

Het opvallendste verschil tussen mannen en vrouwen doet zich voor bij de overige niet-werkenden. Gehuwde en samenwonende vrouwen zonder werk die (nog) geen of thuiswonende kinderen hebben, zijn, in tegenstelling tot hun mannelijke lotgenoten, heel tevreden met hun leefsituatie. Hierin lijkt zich het traditionele rolpatroon te weerspiegelen: voor gehuwde vrouwen zonder of met jonge kinderen is het huishouden en de zorg voor kinderen een 'normale', bevredigende tijdsbesteding, terwijl niet-betaald-werken voor mannen in deze levensfase juist als een 'afwijkende', onbevredigende inactiviteit wordt beschouwd. In de latere levensfasen, ook wel de 'lege-nest-fase' genoemd, verdwijnt dit verschil tussen mannen en vrouwen weer: het nut van vrouwen zonder werk is in deze levensfase vergelijkbaar met dat van mannen. Hiermee is ook het deel van hypothese 5 dat op vrouwen betrekking heeft, bevestigd: een bestaan zonder baan

gaat vooral voor gehuwde en samenwonende vrouwen met kinderen en voor vrouwen in de 'lege-nest-fase' met relatief weinig nutsverlies gepaard.

9. Conclusie

In dit artikel is onderzocht in welke mate werk, in de betekenis van betaalde arbeid, bijdraagt aan het individuele welbevinden. Tevens is nagegaan of de aard van het werk dat men verricht en de aard of oorzaak van het niet-werken van invloed zijn op het welbevinden. De tegenwoordig haast als vanzelfsprekend geaccepteerde (veronder)stelling dat werk goed is voor mensen, blijkt in zijn algemeenheid juist te zijn. Zowel het 'objectieve' als het 'subjectieve' nut van werkenden is gemiddeld hoger dan dat van niet-werkenden. Deze algemene uitspraak dient echter om tal van redenen te worden genuanceerd.

In de eerste plaats is het gemiddelde verschil in objectief en subjectief nut tussen werkenden en niet-werkenden relatief gering, in de orde van 0,2 tot 0,3 standaarddeviatie. Ten aanzien van maatschappelijke participatie (in de vorm van vrijwilligerswerk en kerkbezoek) scoren niet-werkenden zelfs hoger dan werkenden.

In de tweede plaats zijn er grote verschillen in nut tussen verschillende categorieën niet-werkenden. Arbeidsongeschikten en werklozen beantwoorden het best aan het verwachtingspatroon: zij hebben gemiddeld een laag nut. Bij arbeidsongeschikten betreft dit vooral het objectieve nut (met name een slechte gezondheid), bij werklozen vooral hun subjectieve nut. Anders gezegd: het geringe welbevinden van arbeidsongeschikten heeft vooral te maken met hun objectief ongunstige leefsituatie, terwijl het geringe welbevinden van werklozen meer (maar zeker niet uitsluitend) een sociaal-psychologische kwestie is.

Vervroegd gepensioneerden hebben daarentegen een opvallend hoog nut, in objectieve, maar vooral in subjectieve zin. Hun tevredenheid met de huidige leefsituatie overtreft (zowel vóór als na correctie voor achtergrondkenmerken) zelfs ruimschoots die van de werkenden met de beste banen. Andere niet-werkenden, zoals huisvrouwen en studerende, nemen een tussenpositie in. Ook hun welbevinden doet nauwelijks onder voor dat van de gemiddelde werkende.

In de derde plaats zijn er ook verschillen in nut tussen de werkenden onderling die samenhangen met de aard van het werk. Daarbij blijken de werkaspecten waar economen de meeste aandacht voor hebben, in het bijzonder de beloning, de arbeidsomstandigheden en het dienstverband, er echter nauwelijks toe te doen. De beloning is uiteraard wel van groot

belang voor één objectief nutsaspect, namelijk het maandinkomen, maar verder speelt ze geen rol van betekenis. Slechte arbeidsomstandigheden blijken noch aan het objectieve noch aan het subjectieve nut afbreuk te doen. Onregelmatige werktijden en een flexibel dienstverband oefenen alleen een negatieve invloed uit op de vrijetijdsactiviteiten (hobby's, uitgaan, lidmaatschap van een vereniging), maar hebben geen (significant) effect op het subjectieve welbevinden. De belangrijkste kwalitatieve aspecten van het werk lijken de arbeidsinhoud en het functieniveau, die een positief effect hebben op de maatschappelijke betrokkenheid en de maatschappelijke participatie. Het subjectieve welbevinden van werkenden wordt echter vooral beïnvloed door de mate van samenhang tussen beide aspecten: een hoge functie met een onaantrekkelijke arbeidsinhoud (zoals oninteressant werk, werk waarin men weinig beslissingen kan nemen en geen verantwoordelijk werk) vermindert het subjectieve nut, een hoge functie met een aantrekkelijke arbeidsinhoud vergroot het subjectieve nut. Voor het subjectieve welbevinden zijn verder de loopbaanperspectieven van belang.

In de vierde plaats vormt onbetaalde arbeid tot op zekere hoogte een alternatief voor betaald werk. Mensen zonder betaald werk die vrijwilligerswerk verrichten, hebben een hoger objectief nut dan niet-werkenden die geen vrijwilligerswerk doen. Door vrijwilligerswerk te verrichten wordt de kloof in objectief nut tussen werklozen, arbeidsongeschikten en huisvrouwen aan de ene kant en werkenden aan de andere kant voor ongeveer een derde overbrugd. Vervroegd gepensioneerden die vrijwilligerswerk doen scoren zelfs nagenoeg even hoog als betaald werkenden. Wat het subjectief welbevinden betreft blijken werklozen en arbeidsongeschikten echter veel minder baat bij vrijwilligerswerk te hebben, terwijl huisvrouwen en vervroegd gepensioneerden die vrijwilligerswerk doen juist zo'n beetje de gelukkigsten van allen zijn.

Deze relativeringen van het belang van betaald werk leveren ten dele een bevestiging, maar ten dele ook een weerlegging op van een aantal hypothesen die op grond van gangbare economische, sociaal-psychologische en sociologische theorieën over het nut van werken zijn geformuleerd. De neoklassieke economische hypothese dat het nut van niet-werkenden vooral afhangt van de (on)vrijwilligheid van het niet-werken wordt bevestigd, maar de hypothese dat het nutsverschil tussen werkenden en (onvrijwillig) niet-werkenden wordt bepaald door het inkomen, moet worden verworpen. Dat het nut van werken vooral samenhangt met de arbeidsinhoud levert ondersteuning op voor sociaal-psychologische theorieën, evenals het feit dat persoonsgebonden, niet-waargenomen factoren het meeste gewicht in de schaal leggen. Ook voor de sociologische

hypothese dat sociale contacten (mede) het nut van werken bepalen, wordt enige ondersteuning gevonden. De fysieke arbeidsomstandigheden blijken echter, anders dan men op grond van een andere sociologische traditie zou verwachten, van geen belang te zijn voor het objectieve of subjectieve nut van werkenden.

Dat onbetaalde arbeid voor onvrijwillig werklozen niet of nauwelijks compensatie kan bieden voor het gemis van betaald werk, zoals uit de neoklassieke theorie volgt, wordt eveneens grotendeels bevestigd. Tegelijkertijd blijkt onbetaalde arbeid voor andere categorieën niet-werkenden wel degelijk een substituut voor betaalde arbeid te zijn.

Ten slotte zijn aanzienlijke verschillen vastgesteld in de ervaring van een bestaan zonder baan tussen mannen en vrouwen en tussen de levensfasen. Dit vormt een bevestiging van de hypothese dat het nutsverschil tussen werkenden en niet-werkenden het grootst is voor mannelijke kostwinners en het kleinst voor moeders met thuiswonende kinderen en voor paren in de 'lege-nest-fase'.

Deze samenvatting van de belangrijkste resultaten van het empirische onderzoek naar het nut van werken, mondt uit in een paradoxale conclusie. Enerzijds blijkt de hoogte van het inkomen niet van invloed te zijn voor het objectieve en subjectieve nut van werkenden en niet-werkenden. Anderzijds blijkt het onderscheid tussen betaalde en onbetaalde activiteiten voor arbeidsongeschikten en vooral werklozen wel degelijk cruciaal voor de bijdrage die deze activiteiten leveren aan het subjectieve welbevinden. *Onbetaald* werk, zoals vrijwilligerswerk en huishoudelijk werk, biedt voor werklozen en arbeidsongeschikten nauwelijks compensatie voor het gemis van een betaalde baan. De verklaring voor deze paradox moet zijn gelegen in een ander aspect dat betaald werk van onbetaald werk onderscheidt dan het loon. Het meest waarschijnlijk is dat het hier niet om een ander, kwalitatief aspect van het werk zelf gaat, maar om de heersende maatschappelijke opvatting over het belang van betaald werk voor bepaalde groepen: het feit dat moeders met jonge kinderen, scholieren en studenten, en (vervroegd) gepensioneerden geen betaald werk hebben, is maatschappelijk volledig geaccepteerd, maar dit geldt veel minder voor, met name mannelijke, werklozen en arbeidsongeschikten. Dit kan tevens verklaren waarom vrijwilligerswerk en huishoudelijk werk voor huisvrouwen en vervroegd gepensioneerden het gemis van een bepaalde baan *wel* volledig compenseren: zij voelen niet (meer) de maatschappelijke druk om betaald werk te zoeken. Aangezien arbeidsongeschiktheid over het algemeen meer wordt geaccepteerd als 'excuus' om niet te werken dan werkloosheid, is het ook begrijpelijk dat het subjectief welbevinden van werklozen bedui-

dend lager is dan van arbeidsongeschikten, hoewel zij er, 'objectief' bezien, beter voorstaan.

De belangrijkste reden dat betaald werk voor werklozen en arbeidsongeschikten zo belangrijk is, is dus niet dat het werken zelf zoveel positieve effecten heeft op hun welbevinden, maar simpelweg dat 'wij' besloten hebben dat werken voor hen zo belangrijk is. Een mooiere illustratie van het welbekende Thomas-theorema - 'if men define situations as real, they are real in their consequences' (Thomas & Thomas, 1928) - is nauwelijks denkbaar.

Noten

1. De andere twee functies van arbeid komen aan de orde in een uitgebreide studie naar de maatschappelijke betekenis van arbeid in de postindustriële samenleving, die in de loop van het jaar 2000 door het Sociaal en Cultureel Planbureau zal worden gepubliceerd. Een uitgebreider paper, waarop dit artikel is gebaseerd, is op aanvraag te verkrijgen bij de auteur.

2. De VEOG (Vragenlijst over ervaren gezondheid) omvat elf psychosomatische klachten en kan als een indicator voor 'stress' worden beschouwd. Het gaat achtereenvolgens om: een opgezet of drukkend gevoel in de maagstreek, kortademigheid, pijn in de borst of hartsstreek, moeheid, hoofdpijn, maag van streek, verdoofd gevoel of tintelingen in de ledematen, zich gauwer moe voelen dan men normaal acht, duizeligheid, lusteloosheid en 's ochtends moe en niet uitgerust opstaan.

3. De UCLA-schaal voor sociaal isolement omvat de volgende zes items, waarop de respondenten met 'ja', 'soms' en 'nee' kunnen antwoorden:

- Er zijn mensen met wie ik goed kan praten.
- Ik voel me van andere mensen geïsoleerd.
- Er zijn mensen bij wie ik terecht kan.

- Er zijn mensen die me echt begrijpen.
- Ik maak deel uit van een groep vrienden.
- Mijn sociale contacten zijn oppervlakkig.

4. Deze indicatoren zijn ten dele op theoretische overwegingen gebaseerd en ten dele door middel van een factoranalyse geconstrueerd. Uitgangspunt daarbij was dat variabelen die tezamen een indicator vormen zowel op theoretische gronden bij elkaar dienen te passen als statistisch voldoende samenhang dienen te vertonen.

5. De clusters zijn geconstrueerd met behulp van een hiërarchische clusteranalyse volgens de z.g. Ward-methode. Hierbij worden de *cases* (in dit geval: banen) op een zodanige wijze in clusters onderverdeeld, dat de som van de gekwadrateerde (Euclidische) afstand van alle *cases* in een cluster tot het gemiddelde van de betreffende cluster, zo klein mogelijk is. Voor een nadere toelichting zie Norušis (1990, 186-209).

6. De indeling van respondenten in de categorie werklozen en in de categorie arbeidsongeschikten is gebaseerd op 'objectieve' criteria. Als werkloos worden diegenen beschouwd die voldoen aan de CBS-definitie van de werkloze bevoelingszijk: zij werken niet of min-

der dan twaalf uur per week en zijn beschikbaar voor en actief op zoek naar een baan voor tenminste twaalf uur per week. Tot de arbeidsongeschikten worden die personen gerekend die een arbeidsongeschiktheidsuitkering (WAO of AAW) ontvangen en die niet tot de beroepsbevolking behoren, dat wil zeggen niet beschikbaar zijn voor een baan van minimaal 12 uur per week. Voor de respondenten in de overige categorieën geldt dat hun indeling is gebaseerd op hun eigen, subjectieve oordeel.

7. Bij het subjectieve nut is tevens gecorrigeerd voor twee soorten attitudes van de respondenten, te weten het arbeidsethos en de SSO-schaal. SSO staat voor 'self-serving orientation' en is een schaal waarmee gerichtheid op het eigen belang, of, wat meer populair uitgedrukt, een 'calculerende houding' van de respondenten kan worden gemeten. Voor een verdere toelichting bij beide schalen, zie Hoff en Jehoel-Gijsbers (1998, 72-75) en Hessing et al. (1992).

8. De analyse is alleen uitgevoerd voor respondenten voor wie alle werkaspecten

bekend zijn.

9. Omdat het maandloon het product is van het uurloon en de arbeidsduur, zijn van deze variabelen de logaritmen in de lineaire regressievergelijking opgenomen.

10. Deze conclusie moet met enige voorzichtigheid worden getrokken, doordat de steekproef slechts een beperkt aantal gepensioneerden omvat, namelijk 39. Het hoge welzijn van vervroegd gepensioneerden wordt echter bevestigd door ander onderzoek. Zie bijvoorbeeld De Beer en Woittiez (1999).

11. Voor deze correctie is een multivariate lineaire regressie uitgevoerd, waarin het subjectieve nut de afhankelijke (te verklaren) variabele is en het objectieve nut een van de onafhankelijke (verklarende) variabelen is. Als andere onafhankelijke variabelen is een aantal persoonskenmerken opgenomen, namelijk het geslacht, de leeftijd, de etniciteit en het opleidingsniveau. Het 'gecorrigeerde subjectieve nut' is dus tevens gecorrigeerd voor verschillen in samenstelling tussen de verschillende arbeidsmarktcategoryën.

Literatuur

- Beer, P. de & I. Woittiez (1999), 'Arbeid'. In: M.M.Y. de Klerk & J.M. Timmermans (red.), *Rapportage ouderen 1998*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier bedrijfsinformatie.
- Blauner, R. (1964), *Alienation and Freedom: The Factory Worker and his Industry*. Chicago: University of Chicago Press.
- Braverman, H. (1974), *Labor and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York: Monthly Review Press.
- Durkheim, E. (1893), *The Division of Labor in Society*. New York, etc.: The Free Press, 1997 (oorspr. 1893).
- Herzberg, F. (1966), *Work and the Nature of Man*. Cleveland/New York: The World Publishing Company.
- Hessing, D. J., H. Elffers & B. van Giels (1992), *De SSO-schaal*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

- Hoff, S. & G. Jehoel-Gijsbers (1998), *Een bestaan zonder baan. Een vergelijkende studie onder werklozen, arbeidsongeschikten en werkenden (1974-1995)*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier bedrijfsinformatie.
- Kern, H. & M. Schumann (1986), *Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion*. München: C.H. Beck.
- Maslow, A.H. (1954), *Motivation and Personality*. New York, Evanston, London: Harper & Row.
- Norušis, M.J. (1990), *SPSS Advanced Statistics Student Guide*. Chicago: SPSS Inc.
- SCP (1998), *Sociale en Culturele Verkenningen 1998*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA, 1998.
- Steijn, B. & M. de Witte (1992), *De Januskop van de industriële samenleving. Technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig*. Alphen aan den Rijn: Samson BedrijfsInformatie.
- Steijn, B. & M. de Witte (1993), 'De interne differentiatie-hypothese nader onderzocht. De invloed van automatisering op complexiteit, autonomie en arbeidsbeleving', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken*. jrg. 9, nr. 3, p. 253-262.
- Thomas, W.I. & D.S. Thomas (1928), *The Child in America. Behavior Problems and Programs*. New York: Knopf.
- Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (1990), *Een werkend perspectief. Arbeidsparticipatie in de jaren '90*. Den Haag: SDU (Rapporten aan de Regering 38).
-
-